

Η νωπογραφία ως παιδαγωγική και ερευνητική πρακτική: Μελέτη περίπτωσης

Ανδρέας Κωστόπουλος
Ζωγράφος, Εκπαιδευτικός Εικαστικής Αγωγής
akostopoulos67@gmail.com

Περίληψη

Η παρούσα ερευνητική μελέτη εξετάζει τη διδακτική αξιοποίηση της νωπογραφίας στη δημόσια εκπαίδευση, μέσα από τη μελέτη περίπτωσης βιωματικού εργαστηρίου με τίτλο «Τοίχοι που μιλούν. Τοίχοι που αντέχουν». Το εργαστήριο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο επιμορφωτικού σεμιναρίου το οποίο διοργάνωσε το Κέντρο Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον και την Αειφορία (ΚΕΠΕΑ) Ερμούπολης Σύρου με θέμα: «Γυάρος εντός ύλης». Κεντρικός σκοπός του εργαστηρίου ήταν να διερευνηθεί πώς η εφαρμογή της νωπογραφίας ως εικαστικής και παιδαγωγικής πρακτικής μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση βιωματικών μαθησιακών εμπειριών που συνδέουν την ύλη, τον χρόνο και τη μνήμη. Το εργαστήριο σχεδιάστηκε με βάση της αρχές της βιωματικής, ανακαλυπτικής και διαθεματικής μάθησης και απευθύνθηκε σε ομάδα φοιτητών/τριών και εκπαιδευτικών διαφορετικών βαθμίδων της δημόσιας εκπαίδευσης. Θεματικό και εννοιολογικό πλαίσιο αποτέλεσε το νησί της Γυάρου, ως τόπος ιστορικής μνήμης και φυσικής ανθεκτικότητας, μέσα από τον οποίο αναπτύχθηκε το διαλεκτικό σχήμα άνθρωπος-φύση-τέχνη. Οι συμμετέχοντες/ουσες ενεπλάκησαν τόσο στη γνωστική κατανόηση των βασικών σταδίων της τεχνικής της νωπογραφίας όσο και στην πρακτική εφαρμογή της σε φορητή επιφάνεια, νοηματοδοτώντας και μετασχηματίζοντας την έννοια της αντοχής σε εικαστικές μορφές. Η έρευνα υιοθέτησε ποιοτικό ερευνητικό σχεδιασμό με τη μορφή μελέτης περίπτωσης. Τα ερευνητικά δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω συμμετοχικής παρατήρησης, ερωτηματολογίου, αναστοχαστικών συζητήσεων και ερμηνευτικής ανάλυσης των παραγόμενων εικαστικών έργων. Η θεματική ανάλυση ανέδειξε ότι η νωπογραφία ενεργοποιεί σύνθετες μαθησιακές διεργασίες που συνδέουν την υλικότητα με τον χρόνο και τη μνήμη, ενισχύοντας τη συνειδητοποίηση της σχέσης εικαστικής πράξης και κοινωνικο-ιστορικού νοήματος. Τα ευρήματα τεκμηριώνουν τη δυνατότητα της νωπογραφίας να ενταχθεί γόνιμα στη σύγχρονη διδακτική των εικαστικών και στην επιμόρφωση εκπαιδευτικών, ως πρακτική αισθητικής, ιστορικής και παιδαγωγικής προσέγγισης.

Λέξεις-κλειδιά: Νωπογραφία, Βιωματική Μάθηση, Εικαστική Αγωγή.

1. Εισαγωγή

Η εικαστική αγωγή στη δημόσια εκπαίδευση καλείται να επαναπροσδιορίσει τον ρόλο της μέσα σε ένα σύγχρονο παιδαγωγικό περιβάλλον που δίνει έμφαση στη διαμόρφωση εμπειριών νοήματος, στη σύνδεση σώματος και σκέψης και στην καλλιέργεια ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης (Eisner, 2002; Daucher & Seitz, 2003). Στο πλαίσιο αυτό, η τέχνη της νωπογραφίας προσεγγίζεται ως διαδικασία ενσώματης μάθησης και στοχασμού, όπου η αισθητηριακή εμπλοκή, η υλικότητα και η πράξη αποκτούν κεντρική παιδαγωγική σημασία.

Η θεωρία της βιωματικής μάθησης (Kolb, 1984) υποστηρίζει ότι η γνώση συγκροτείται μέσα από την άμεση εμπειρία, τον αναστοχασμό και τη μετασχηματιστική επεξεργασία της πράξης. Στις εικαστικές τέχνες, η βιωματική διάσταση ενισχύεται περαιτέρω μέσω της χειροπρακτικής εμπλοκής με τα υλικά, της σωματικής παρουσίας και της χρονικότητας της διαδικασίας, καθώς η γνώση συγκροτείται μέσα από την πράξη, την αφή και τη διάρκεια της εμπειρίας (Dewey, 1934; Merleau-Ponty, 1945/2016). Ωστόσο, στη σύγχρονη εκπαιδευτική πράξη, η υλικότητα και η αργή, απαιτητική χειρωνακτική εργασία συχνά υποχωρούν έναντι

τεχνικών που ευνοούν την ταχύτητα και το άμεσα ορατό αποτέλεσμα αντανakλώντας ευρύτερες συνθήκες κοινωνικής και πολιτισμικής επιτάχυνσης (Rosa, 2013).

Η νωπογραφία, ως εικαστική τεχνική με βαθιά ιστορική διαδρομή, αντιστέκεται σε αυτή τη λογική. Η μεθοδολογία της «γραφής εφ' υγροίς», η χημική ενσωμάτωση της χρωστικής στο κονίαμα και η αυξημένη αντοχή καθιστούν τη νωπογραφία κατεξοχήν παράδειγμα τέχνης που εγγράφει τον χρόνο στην ύλη (Gombrich, 1995; Cennini, 1999). Η αντοχή της στο πέρασμα των αιώνων δεν είναι μόνο τεχνικό χαρακτηριστικό, αλλά και φορέας πολιτισμικής μνήμης, καθώς οι τοιχογραφίες λειτουργούν ιστορικά ως δημόσια ίχνη συλλογικής εμπειρίας και νοήματος (Assmann, 2011).

Η υλικότητα της νωπογραφίας και η διαδικασία του «κάνω» (making) συνδέονται με σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν την πράξη ως μορφή γνώσης.

Σύμφωνα με τον Ingold (2013), η γνώση αναδύεται μέσα από τη συνεχή αλληλεπίδραση σώματος, υλικών και περιβάλλοντος, ενώ η ύλη συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία της δημιουργίας. Υπό αυτή την οπτική, η νωπογραφία αναδεικνύεται ως προνομιακό πεδίο παιδαγωγικής προσέγγισης της σχέσης ύλης, χρόνου και μνήμης.

Η Γυάρος ως εννοιολογικός άξονας της παρούσας μελέτης ενισχύει περαιτέρω αυτή τη σύνδεση. Η Γυάρος αποτελεί τόπο έντονης ιστορικής φόρτισης, συνδεδεμένο με εμπειρίες εγκλεισμού, ανθρώπινης δοκιμασίας και σιωπηλής αντοχής, ενώ ταυτόχρονα συνιστά έναν χώρο σπάνιας φυσικής ομορφιάς και υψηλής βιοποικιλότητας. Η συνύπαρξη ιστορικής μνήμης και φυσικής ανθεκτικότητας καθιστά τον τόπο ένα ισχυρό παιδαγωγικό πεδίο, όπου η έννοια της «Αντοχής» αναδύεται ως πολυδιάστατο φαινόμενο-ανθρώπινο, φυσικό και πολιτισμικό ενώ η μνήμη λειτουργεί ως συλλογική και πολιτισμική κατασκευή και ο χώρος ως ενεργός φορέας νοήματος (Assmann, 2011).

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα έρευνα εντάσσεται στη διδακτική των εικαστικών και προσεγγίζει τη νωπογραφία όχι απλώς ως τεχνική διδασκαλία, αλλά ως παιδαγωγική πρακτική με ερευνητικό χαρακτήρα. Η βιωματική, διαθεματική και αναστοχαστική προσέγγιση του εργαστηρίου επιδιώκει να ενεργοποιήσει τους/τις συμμετέχοντες/ουσες σε μια διαδικασία ενσώματης μάθησης, όπου η χειροπρακτική εμπειρία συνδέεται με την ιστορική συνείδηση, την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και την εικαστική έκφραση.

Σύγχρονες προσεγγίσεις της art-based και practice-led έρευνας αναγνωρίζουν την καλλιτεχνική πράξη ως μορφή γνώσης και επιστημονικής διερεύνησης (McNiff, 1998; Barone & Eisner, 2012; Leavy, 2020), επιτρέποντας τη μελέτη σύνθετων κοινωνικών και ιστορικών εννοιών μέσω της εικαστικής δημιουργίας.

2. Συνοπτική περιγραφή της ερευνητικής μελέτης

Η παρούσα έρευνα βασίζεται στη μελέτη περίπτωσης βιωματικού εργαστηρίου εικαστικής αγωγής με τίτλο «Τοίχοι που μιλούν. Τοίχοι που αντέχουν», το οποίο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της διοργανώσεως του ΚΕΠΕΑ Σύρου Ερμούπολης με θέμα «Γυάρος εντός ύλης», στις 17-19 Οκτωβρίου 2025 για εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων.

Το εργαστήριο σχεδιάστηκε ως παιδαγωγική και ερευνητική παρέμβαση, με στόχο να εξεταστεί πώς η νωπογραφία, ως αρχαία τεχνική ζωγραφικής υψηλής υλικότητας και χρονικής αντοχής, μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο βιωματικής μάθησης, ενσώματης εμπειρίας και νοηματοδότησης σύνθετων εννοιών.

Κεντρικό εννοιολογικό άξονα της παρέμβασης αποτέλεσε η έννοια της «Αντοχής», η οποία προσεγγίστηκε πολυδιάστατα, μέσα από τη διαλεκτική σχέση ανθρώπου, ιστορίας και τέχνης. Η Γυάρος αποτέλεσε συμβολικό και παιδαγωγικό πλαίσιο αναφοράς, καθώς συνιστά τόπο έντονης ιστορικής μνήμης, συνδεδεμένο με εμπειρίες εγκλεισμού, δοκιμασίας και

σιωπηλής αντίστασης, αλλά και χώρο ιδιαίτερης φυσικής ανθεκτικότητας και βιοποικιλότητας. Η συνύπαρξη αυτών των δεδομένων επέτρεψε την ανάπτυξη μιας διαθεματικής προσέγγισης, όπου η εικαστική πράξη λειτουργεί ως μέσο σύνδεσης ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης.

Το εργαστήριο απευθύνθηκε σε φοιτητές/τριες του τμήματος Μηχανικών Σχεδίασης Προϊόντων και Συστημάτων (ΤΜΣΠΣ) του Πανεπιστημίου Αιγαίου, εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης και εικαστικούς εκπαιδευτικούς με συνολική διάρκεια τεσσάρων ωρών, οργανωμένων σε διακριτές αλλά αλληλένδετες ενότητες. Η δομή του περιλάμβανε φάσεις ενεργοποίησης και εννοιολογικής προσέγγισης της «Αντοχής», γνωριμία με τη θεωρία και την ιστορικότητα της νωπογραφίας, σχεδιασμό εικαστικών ιδεών και πρακτική εφαρμογή της τεχνικής σε φορητή επιφάνεια και ως τελικό στάδιο, παρουσίαση και αναστοχασμό.

Η ερευνητική διάσταση της μελέτης ενσωματώθηκε οργανικά στη διδακτική διαδικασία, καθώς το εργαστήριο σχεδιάστηκε ως πεδίο καλλιτεχνικής διερεύνησης όπου η εικαστική πρακτική αντιμετωπίζεται ως μορφή γνώσης και έρευνας (Sullivan, 2010; Barone & Eisner, 2012). Οι συμμετέχοντες/ουσες κλήθηκαν όχι μόνο να εφαρμόσουν τεχνικά τη νωπογραφία, αλλά και να διερευνήσουν τη σχέση ύλης, χρόνου και νοήματος, εκφράζοντας εικαστικά προσωπικές και συλλογικές αναπαραστάσεις της έννοιας της αντοχής, στο πνεύμα των προσεγγίσεων που αναγνωρίζουν τις τέχνες ως μεθοδολογικό πεδίο παραγωγής και ερμηνείας νοήματος (McNiff, 1998; Leavy, 2020). Η μαθησιακή διαδικασία αντιμετωπίστηκε ως πεδίο παρατήρησης, ερμηνείας και ανάλυσης, όπου η εικαστική πράξη, ο λόγος και ο αναστοχασμός συνιστούν ισότιμα ερευνητικά δεδομένα (Leavy, 2020).

3. Αναγκαιότητα της ερευνητικής μελέτης

Η παρούσα ερευνητική μελέτη καθίσταται αναγκαία στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προβληματισμού που αφορά τη θέση της υλικότητας, της χειροπρακτικής εμπειρίας και των παραδοσιακών εικαστικών τεχνικών στη σύγχρονη διδακτική των εικαστικών. Παρά τη διεθνή στροφή προς παιδαγωγικές προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στη βιωματική μάθηση, την ενσώματη γνώση και τη διερεύνηση μέσω της τέχνης, η εκπαιδευτική πρακτική εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να ευνοεί τεχνικές άμεσης απόδοσης και αισθητικής ευκολίας, αποδυναμώνοντας τη σχέση των μαθητευόμενων με τη διάρκεια, την υλικότητα και τη διαδικασία της εικαστικής πράξης (Adorno, 1997; Eisner, 2002; Sennett, 2008).

Η επαφή με τα υλικά -γη, πέτρα, νερό- συγκροτεί έναν ιδιαίτερο χρόνο βραδύτητας και εσωτερικότητας, μέσα στον οποίο η δημιουργική πράξη αποκτά υπαρξιακή διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό, η χειροπρακτική εργασία δεν αποτελεί απλώς τεχνική διαδικασία, αλλά τρόπο κατανόησης του κόσμου μέσω της ύλης.

Η νωπογραφία, παρά τη διαχρονική της παρουσία και τη σημασία της ως δημόσιας και συλλογικής μορφής τέχνης, έχει μελετηθεί κυρίως από ιστορική σκοπιά, με έμφαση στην αισθητική και τη διατήρηση των έργων. Η παιδαγωγική της αξιοποίηση παραμένει περιορισμένη στη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συστηματική ένταξή της στη διδακτική των εικαστικών και την επιμόρφωση εκπαιδευτικών.

Επιπλέον, η σύνδεση της εικαστικής εκπαίδευσης με την ιστορική μνήμη και τον τόπο αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη κριτικής και κοινωνικής συνείδησης (Adorno, 1997; Barrett & Bolt, 2013). Η Γυάρος, ως τόπος ιστορικής μνήμης προσφέρει ένα ιδιαίτερα ισχυρό παιδαγωγικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο η έννοια της «Αντοχής» μπορεί να προσεγγιστεί βιωματικά και πολυεπίπεδα. Παρά τη σημασία τέτοιων δύσκολων τρόπων μνήμης, η παιδαγωγική αξιοποίησή τους στη δημόσια εκπαίδευση παραμένει ερευνητικά εκτοπισμένη.

Συνοψίζοντας, η αναγκαιότητα της παρούσας έρευνας έγκειται στη διασταύρωση τριών πεδίων που σπάνια εξετάζονται συνδυαστικά: της βιωματικής μάθησης, της νωπογραφίας, και του ιστορικού τόπου μνήμης.

4. Μεθοδολογία της ερευνητικής διαδικασίας

4.1. Ερευνητικός σχεδιασμός

Η παρούσα μελέτη υιοθετεί ποιοτικό ερευνητικό σχεδιασμό και εντάσσεται στη μεθοδολογική παράδοση της μελέτης περίπτωσης (case study), καθώς επιδιώκει την διερεύνηση ενός συγκεκριμένου παιδαγωγικού φαινομένου μέσα στο φυσικό του πλαίσιο (Stake, 1995; Yin, 2018).

Η επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης κρίνεται κατάλληλη, δεδομένου ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει στις εμπειρίες, τις νοηματοδοτήσεις και τις ερμηνείες των συμμετεχόντων/ουσών σε σχέση με την τεχνική της νωπογραφίας ως βιωματικής εικαστικής και παιδαγωγικής πρακτικής (Merriam & Tisdell, 2016).

Η έρευνα προσεγγίζει το βιωματικό εργαστήριο «Τοίχοι που μιλούν. Τοίχοι που αντέχουν» ως ερευνητική παρέμβαση, όπου η μαθησιακή διαδικασία, η εικαστική πράξη και ο αναστοχασμός συνιστούν αλληλένδετα πεδία παραγωγής δεδομένων. Η μεθοδολογική επιλογή συνδέεται με προσεγγίσεις της art-based και practice-led έρευνας, οι οποίες αναγνωρίζουν την καλλιτεχνική πρακτική ως μορφή γνώσης και έρευνας (Sullivan, 2010; Barone & Eisner, 2012; Leavy, 2018).

4.2. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνήσει τη διδακτική δυναμική της νωπογραφίας στο πλαίσιο βιωματικού εργαστηρίου μικτής ομάδας (πανεπιστημιακοί, φοιτητές/τριες ΤΜΣΠΣ, εκπαιδευτικοί, εικαστικοί) συμμετεχόντων/ουσών, εξετάζοντας πώς η εμπλοκή με την υλικότητα, τον χειροπρακτικό χαρακτήρα της τεχνικής και το ιστορικό φορτίο της Γυάρου συμβάλλουν στη διαμόρφωση βαθύτερων και ουσιαστικότερων μαθησιακών εμπειριών, ενισχύοντας την αισθητική καλλιέργεια, την ιστορική συνείδηση και τη δημιουργικότητα των συμμετεχόντων/ουσών.

Με βάση τον παραπάνω σκοπό, διατυπώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς βιώνουν οι συμμετέχοντες τη νωπογραφία ως εικαστική και παιδαγωγική εμπειρία;
2. Με ποιους τρόπους η χειροπρακτική εμπλοκή με τα υλικά και τη μεθοδολογία της νωπογραφίας συμβάλλει στη διαμόρφωση ενσώματων και στοχαστικών μαθησιακών εμπειριών;
3. Πώς νοηματοδοτείται η έννοια της «Αντοχής» μέσα από τις εικαστικές αναπαραστάσεις και τον αναστοχαστικό λόγο των συμμετεχόντων;

Η έρευνα στηρίζεται σε διερευνητικό πλαίσιο ανοικτού τύπου, συμβατό με τον ποιοτικό χαρακτήρα της μελέτης.

4.3. Δείγμα της έρευνας

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν συμμετέχοντες του εργαστηρίου και περιλάμβανε τον επιμορφωτή και τους/τις επιμορφούμενους/ες: φοιτητές/τριες του τμήματος Μηχανικών Σχεδίασης Προϊόντων και Συστημάτων (ΤΜΠΣ) του Πανεπιστημίου Αιγαίου με την καθηγήτρια τους, εικαστικούς εκπαιδευτικούς και εκπαιδευτικούς από την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Η επιλογή των επιμορφούμενων ήταν σκόπιμη (purposful sampling), καθώς οι συμμετέχοντες/ουσες διέθεταν είτε καλλιτεχνικό είτε παιδαγωγικό υπόβαθρο, γεγονός που

επέτρεψε την πολυεπίπεδη και βαθύτερη προσέγγιση του εξεταζόμενου θέματος και της διδακτικής διάστασης της νωπογραφίας.

Η ετερογένεια του δείγματος συνέβαλε στη συλλογή πλούσιων και διαφοροποιημένων δεδομένων, τόσο ως προς την εμπειρία της εικαστικής πράξης όσο και ως προς την παιδαγωγική ερμηνεία της.

4.4. Μέθοδοι και εργαλεία συλλογής δεδομένων

Η συλλογή των ερευνητικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση πολλαπλών ποιοτικών εργαλείων, ώστε να ενισχυθεί η εγκυρότητα της μελέτης μέσω τριγωνοποίησης. Συγκεκριμένα, αξιοποιήθηκαν:

- Συμμετοχική παρατήρηση, κατά τη διάρκεια όλων των φάσεων του εργαστηρίου, με έμφαση στις διαδικασίες χειροπρακτικής εμπλοκής, στη διαχείριση των υλικών και στη συμπεριφορά των συμμετεχόντων/ουσών.
- Αναστοχαστικές συζητήσεις, κατά τη διάρκεια και στο τελικό στάδιο της παρέμβασης, όπου διαμέσου δομημένου ερωτηματολογίου, οι συμμετέχοντες/ουσες κλήθηκαν να εκφράσουν λεκτικά τις εμπειρίες, τις ιδέες, τα συναισθήματα και τις νοηματοδοτήσεις που προέκυψαν από τη διαδικασία.
- Εικαστικά έργα, τα οποία αντιμετωπίστηκαν ως ερευνητικά δεδομένα και όχι απλώς ως μαθησιακά προϊόντα, καθώς ενσωματώνουν εικαστικές, συμβολικές και εννοιολογικές πτυχές του εξεταζόμενου θέματος.

4.5. Τεχνικές ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων

Τα δεδομένα αναλύθηκαν με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, ακολουθώντας επαγωγική διαδικασία κωδικοποίησης. Αρχικά πραγματοποιήθηκε ανοιχτή κωδικοποίηση των λεκτικών και οπτικών δεδομένων, με στόχο τον εντοπισμό των επικρατέστερων και επαναλαμβανόμενων μοτίβων και εννοιών (Rose, 2016; Braun & Clarke, 2021).

Η ερμηνεία των εικαστικών έργων βασίστηκε σε ερμηνευτική και σημειωτική προσέγγιση, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά όσο και τον αναστοχαστικό λόγο των δημιουργών. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε διαρκή διάλογο με τους/τις συμμετέχοντες/ουσες ως προς το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, επιτρέποντας τη σύνδεση εμπειρικών δεδομένων και θεωρητικών εννοιών.

5. Παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων

Η ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τη συμμετοχική παρατήρηση, το δομημένο ερωτηματολόγιο, τις αναστοχαστικές συζητήσεις και τα παραγόμενα εικαστικά έργα ανέδειξε πέντε συνολικά θεματικές περιοχές, οι οποίες δεν αντιμετωπίζονται ως διακριτές κατηγορίες, αλλά ως αλληλένδετα ευρήματα μιας σύνθετης μαθησιακής εμπειρίας.

5.1. Η εμπειρία της υλικότητας και της χειροπρακτικής εμπλοκής

Ένα από τα κυρίαρχα ευρήματα της έρευνας αφορά την έντονη και πολυεπίπεδη επίδραση της υλικότητας της νωπογραφίας στη μαθησιακή εμπειρία των συμμετεχόντων. Η εφαρμογή της ζωγραφικής σε νωπό σοβά συγκρότησε ένα δυναμικό πεδίο χειροπρακτικής δράσης, το οποίο απαιτούσε συνεχή εγρήγορση, ακρίβεια κινήσεων και άμεση ανταπόκριση στις μεταβαλλόμενες συνθήκες του υλικού. Οι συμμετέχοντες/ουσες συχνά ανέφεραν ότι αισθάνονται ότι διαπραγματεύονται ενεργά με την ύλη, παρασκευάζοντας το κονίαμα, μεταφέροντας το αντίγραφο σχέδιο (μέθοδο μέθοδο *spolvero*), ελέγχοντας την πίεση του μυστρίου και του πινέλου, τον χρονισμό των επεμβάσεων και την κατεύθυνση της

χειρονομίας τους, σε συνάρτηση με το χρώμα, την απορρόφηση, την υφή και τον ρυθμό στεγνώματος της ζωγραφικής επιφάνειας.

Η διαδικασία αυτή ανέδειξε το σώμα όχι ως απλό εκτελεστικό όργανο, αλλά ως φορέα ενσώματης γνώσης, που «διαβάζει» και αποκρίνεται στα ερεθίσματα του υλικού σε πραγματικό χρόνο. Η αίσθηση της αφής ενεργοποιήθηκε ήταν διαρκώς ενεργή: ο χειρισμός του μυστριού, ο έλεγχος της αντίστασης και της θερμοκρασίας του κονιάματος, η πυκνότητα των χρωστικών και η υγρασία της επιφάνειας καθόριζαν κάθε εικαστική τους απόφαση. Οι συμμετέχοντες/ουσες διαπίστωσαν ότι η χρήση των εργαλείων δε λειτουργούσε μόνο τεχνικά, αλλά νοηματοδοτούσε το τελικό αποτέλεσμα, μετατρέποντας την πράξη της εφαρμογής του χρώματος σε οργανικό μέρος της δημιουργικής διαδικασίας (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Θεματική ανάλυση ανοικτών ερωτήσεων

Θεματική κατηγορία	Περιγραφή	Ενδεικτικές απαντήσεις
Διαπραγμάτευση με την ύλη	Το χέρι ανταποκρίνεται στο υλικό	«Το χέρι μου δεν εκτελούσε απλώς μια ιδέα, αλλά προσαρμοζόταν συνεχώς στο υλικό». «Οι ιδιότητες του ασβέστη επηρέασαν άμεσα τις εικαστικές μου αποφάσεις».
Αντοχή ως διαδικασία	Αντοχή = επιμονή στον χρόνο	«Η αντοχή ήταν να προσαρμοστώ στις απαιτήσεις του υλικού και του χρόνου». «Η υλικότητα της νωπογραφίας με βοήθησε να σκεφτώ διαφορετικά την έννοια της «Αντοχής».
Ενσώματη κατανόηση	Μάθηση μέσω αισθήσεων	«Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας ένιωθα ότι άλλοτε ελέγχω το υλικό και άλλοτε με καθοδηγεί». «Το χέρι μου έμαθε πριν προλάβει να το καταλάβει το μυαλό».

Η εμπειρία και η επανάληψη φάνηκε να οδηγούν σε μια ποιοτική μετατόπιση από τη συνειδητή, ελεγχόμενη μάθηση προς μια μορφή ενσώματης κατανόησης, όπου οι χειρονομίες εκτελούνται με ακρίβεια χωρίς να προηγείται εκτενής γνωσιακή επεξεργασία. Η μετάβαση αυτή επιβεβαιώνει την άποψη ότι η πρακτική άσκηση και η επαναληπτική σχέση με το υλικό τελειοποιούν τις χειρονομίες και μετασχηματίζουν τη γνώση από δηλωτική σε βιωματική.

Παράλληλα, η νωπογραφία ενεργοποίησε το σύνολο του αισθητηριακού πεδίου των συμμετεχόντων/ουσών. Η χαρακτηριστική οσμή του ασβέστη και των ορυκτών χρωστικών, ο ήχος του μυστριού πάνω στον σοβά, η ηχητική ανάδραση που μαρτυρούσε τη συνεκτικότητα του υλικού, το τρίψιμο της επιφάνειας και η διαδικασία ανάμειξης των κονιαμάτων συγκρότησαν ένα σύνθετο περιβάλλον σωματικής και αισθητικής εγρήγορσης. Οι αισθητηριακές αυτές προσλήψεις λειτούργησαν καθοδηγητικά, επιτρέποντας στους/στις συμμετέχοντες να «ακούν» και να «αισθάνονται» το υλικό, πριν ακόμη το διαχειριστούν.

Η νωπογραφία, ως τεχνική που δεν επιτρέπει εύκολες διορθώσεις, ενίσχυσε τη συνειδητή σχέση των συμμετεχόντων με την πράξη, μετατρέποντας κάθε εικαστική επιλογή σε υπεύθυνη και στοχαστική απόφαση.

5.2. Η χρονικότητα της διαδικασίας και η έννοια της αντοχής

Μια δεύτερη κεντρική θεματική περιοχή της έρευνας αφορά τη βιωματική κατανόηση του χρόνου, όπως αυτή αναδύθηκε μέσα από τη διαδικασία της νωπογραφίας.

Η ανάγκη συγχρονισμού της ζωγραφικής πράξης με τη φυσική εξέλιξη του υλικού ανέδειξαν τον χρόνο όχι ως ουδέτερο πλαίσιο, αλλά ως ενεργό και καθοριστικό παράγοντα της δημιουργικής διαδικασίας. Οι συμμετέχοντες/ουσες κλήθηκαν να εργαστούν μέσα σε αυστηρά χρονικά όρια, τα οποία επέβαλλε η ίδια η φύση του υλικού, γεγονός που τούς έφερε αντιμέτωπους με την έννοια της φθοράς, την αβεβαιότητα και την αδυναμία πλήρους ελέγχου της εικαστικής πράξης.

Η χρονικότητα της νωπογραφίας δεν έγινε αντιληπτή μόνο ως τεχνικός περιορισμός, αλλά ως πεδίο στοχασμού γύρω από την έννοια της «Αντοχής». Στο λόγο των συμμετεχόντων/ουσών διατυπώθηκαν ερωτήματα που υπερέβαιναν την άμεση εμπειρία του εργαστηρίου, όπως: τι υποδηλώνει η ανθρώπινη επιθυμία για αντοχή στον χρόνο; ποια είναι η σημασία του διαχρονικού, όταν η τέχνη καλείται να αντισταθεί στη φθορά; Τα ερωτήματα αυτά ανέδειξαν τη νωπογραφία ως πρακτική που ενσωματώνει μια ιστορική και φιλοσοφική στάση απέναντι στον χρόνο (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Θεματική ανάλυση ανοικτών ερωτήσεων

Θεματική κατηγορία	Περιγραφή	Ενδεικτικές απαντήσεις
Χρόνος ως ενεργός παράγοντας	Ο χρόνος βιώνεται ως στοιχείο που καθορίζει ρυθμό, αποφάσεις και ποιότητα της πράξης.	«Ο χρόνος δεν ήταν απλώς λίγα λεπτά· ήταν μέρος της ίδιας της διαδικασίας».
Αυτοσυγκέντρωση και εγρήγορση	Οι χρονικοί περιορισμοί ενισχύουν την προσοχή και την υπευθυνότητα απέναντι στην πράξη.	«Ήμουν συνεχώς σε εγρήγορση, γιατί ήξερα ότι πρέπει να ολοκληρωθεί η ζωγραφική σε συγκεκριμένο χρόνο».
Αντοχή ως διαδικασία	Η αντοχή νοηματοδοτείται ως επιμονή, προσαρμογή και σχέση με τον χρόνο.	«Αντοχή είναι να μπορείς να συνεχίζεις».
Αντοχή και φθορά	Η φθορά δεν αντιμετωπίζεται ως αποτυχία, αλλά ως στοιχείο της διάρκειας.	«Η φθορά έγινε κομμάτι του έργου, όχι κάτι που έπρεπε να κρύψω.»
Σύνδεση με ιστορική μνήμη και τόπο	Η χρονικότητα συνδέονται με τη μνήμη της Γυάρου ως τόπου δοκιμασίας και ανθεκτικότητας.	«Ένιωθα ότι δουλεύω πάνω σε έναν τοίχο που κουβαλά ιστορία».
Μετασχηματισμός παιδαγωγικής στάσης	Η εμπειρία επηρεάζει τον τρόπο που οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται τη μάθηση.	«Κατάλαβα πόσο σημαντικό είναι να αφήνουμε χώρο για τον χρόνο».

Η αντοχή της νωπογραφίας νοηματοδοτήθηκε ιστορικά ως μνημειακή εγγραφή της ανθρώπινης παρουσίας στον χρόνο, σε διαλεκτική αντιπαραβολή με εφήμερες πρακτικές, αναδεικνύοντας διαφορετικές ιστορικές στάσεις απέναντι στη μνήμη και τη διάρκεια.

Συνολικά, η νωπογραφία λειτούργησε ως υλική και συμβολική μεταφορά της ανθρώπινης εμπειρίας στον χρόνο. Η αποδοχή των χρονικών περιορισμών, η συνύπαρξη με την αντοχή και η προσπάθεια εγγραφής νοήματος σε μια επιφάνεια που αντιστέκεται και μεταβάλλεται ενίσχυσαν τη στοχαστική διάσταση της μαθησιακής διαδικασίας. Η έννοια της «Αντοχής» αναδύθηκε έτσι ως δυναμική διαδικασία επιμονής, προσαρμογής και συνειδητής

Η φύση εμφανίζεται επανειλημμένα ως κεντρικός άξονας νοσηματοδότησης της αντοχής. Η απεικόνιση ενός δέντρου με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά, βαθιά ριζωμένου

στο έδαφος, παραπέμπει άμεσα στην επιμονή της ζωής και στη συνέχεια παρά τη φθορά. Οι διακλαδώσεις που εκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις υποδηλώνουν την ταυτόχρονη έκθεση και ανθεκτικότητα, ενώ το εσωτερικό άνοιγμα στον κορμό λειτουργεί ως σημείο μνήμης, εγγραφής και εσωτερικής διάρκειας (Εικόνα 2β).

Εικόνα 2. Χωρίς τίτλο, νωπογραφίες

Παράλληλα, έργα που εικονίζουν εσωτερικούς χώρους, άδειους και φωτισμένους από περιορισμένα ανοίγματα, επαναφέρουν τον τόπο του εγκλεισμού ως σιωπηλή παρουσία. Οι χώροι αυτοί, χωρίς ανθρώπινη μορφή, λειτουργούν ως αρνητικά αποτυπώματα της ανθρώπινης εμπειρίας, υποδηλώνοντας ότι η αντοχή εγγράφεται όχι μόνο στα σώματα αλλά και στους τοίχους, στις επιφάνειες και στην αρχιτεκτονική μνήμη του τόπου.

Ιδιαίτερη συμβολική φόρτιση φέρουν τα έργα που απεικονίζουν καρδιά, άνθος και πτερωτές μορφές. Η καρδιά, εκτεθειμένη αλλά ζωντανή, υποδηλώνει την αντοχή του συναισθήματος και της ανθρώπινης ευαισθησίας, ενώ το άνθος που αναδύεται από πέτρινο υπόστρωμα ή σκοτεινό έδαφος λειτουργεί ως εικαστική μεταφορά της επιμονής της ζωής μέσα στη φθορά. Αντίστοιχα, οι φτερωτές μορφές που αναδύονται από πλινθοδομές ή θαλάσσια τοπία συνδέουν την έννοια της αντοχής με την ελευθερία (Εικόνα 7).

Εικόνα 7. Προπαρασκευαστικά σχέδια νωπογραφίας

Συνολικά, οι νωπογραφίες αποτυπώνουν την «Αντοχή» ως σύνθετη, δυναμική διαδικασία. Η αντοχή εμφανίζεται ως σωματική εμπειρία, ως μνήμη εγγεγραμμένη στον τόπο και ως εσωτερική στάση απέναντι στον χρόνο και τη φθορά.

Η επιλογή της νωπογραφίας ως τεχνικής ενισχύει αυτή τη νοηματοδότηση, καθώς η ενσωμάτωση της χρωστικής στον σοβά λειτουργεί ως υλική μεταφορά της ενσωμάτωσης της μνήμης στην ιστορία. Τα έργα, ως σύνολο, συγκροτούν ένα εικαστικό αρχείο αντοχής, άρρηκτα συνδεδεμένο με την ιστορία της Γυάρου και με την παιδαγωγική στόχευση της βιωματικής προσέγγισης της μνήμης μέσω της τέχνης.

5.4. Η Γυάρος ως παιδαγωγικό και συμβολικό πλαίσιο

Η Γυάρος λειτούργησε ως κεντρικό παιδαγωγικό και νοηματοδοτικό πλαίσιο του επιμορφωτικού εργαστηρίου, διαμορφώνοντας το υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε

η εικαστική και ερευνητική διαδικασία. Την προηγούμενη ημέρα του εργαστηρίου πραγματοποιήθηκε ανοιχτή εκδήλωση, από το Κέντρο Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον και την Αειφορία της Σύρου, με τίτλο «Γυάρος εντός ύλης», στο πλαίσιο της οποίας ειδικοί από διαφορετικά επιστημονικά πεδία προσέγγισαν τον τόπο μέσα από την ιστορικότητά του, τη χλωρίδα και την πανίδα ενός άγριου και απομονωμένου νησιωτικού οικοσυστήματος, καθώς και τις συναισθηματικές και ψυχικές επιδράσεις της εξορίας και του εκτοπισμού. Η διεπιστημονική αυτή προσέγγιση συνέβαλε στη συγκρότηση μιας σύνθετης εικόνας της Γυάρου, πέρα από μονοδιάστατες ιστορικές ή περιβαλλοντικές αναγνώσεις.

Καθοριστικό ρόλο στη μαθησιακή εμπειρία διαδραμάτισε η επιτόπια επίσκεψη στο νησί, στην οποία συμμετείχαν όλοι οι επιμορφούμενοι. Η ξενάγηση πραγματοποιήθηκε με τη συμβολή εκπροσώπων της WWF Ελλάδας και ακαδημαϊκών από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το Πανεπιστήμιο Κρήτης, προσφέροντας μια σφαιρική προσέγγιση που συνέδεσε τη φυσική ανθεκτικότητα του τόπου με τη βαρύνουσα ιστορική του μνήμη. Η άμεση επαφή με το τοπίο, τα κτηριακά κατάλοιπα και το φυσικό περιβάλλον της Γυάρου ενεργοποίησε έντονα συναισθηματικές και αισθητηριακές ανταποκρίσεις, οι οποίες λειτούργησαν ως προπαρασκευαστικό στάδιο για τη μετέπειτα εικαστική πράξη.

Η επίσκεψη στη Γυάρο λειτούργησε ως καθοριστικός άξονας νοηματοδότησης της εμπειρίας. Η εικαστική πράξη λειτούργησε ως διαμεσολαβητικό μέσο στον τόπου και υποκειμένου, συγκροτώντας τη Γυάρο όχι απλώς θεματικό ερέθισμα, αλλά ως συμβολικό πεδίο όπου η αντοχή συνδέθηκε οργανικά με τη μνήμη, τον χρόνο και τη διαλεκτική σχέση ανθρώπου και φύσης.

5.5. Παιδαγωγικές διαστάσεις της βιωματικής προσέγγισης

Η παιδαγωγική αξιοποίηση της Γυάρου ανέδειξε με ιδιαίτερη σαφήνεια τη σημασία των τρόπων μνήμης ως ενεργών πεδίων μάθησης, όπου η γνώση συγκροτείται μέσα από τη βιωματική εμπλοκή των αισθήσεων, τη συναισθηματική ανταπόκριση στον τόπο και την ιστορία του, καθώς και τον ατομικό και συλλογικό αναστοχασμό. Οι συμμετέχοντες/ουσες ανέφεραν ότι η εικαστική διαδικασία τούς επέτρεψε να προσεγγίσουν την ιστορική μνήμη ως ενσώματα και νοηματικά φορτισμένη εμπειρία, η οποία ενεργοποίησε προσωπικές ερμηνείες και στάσεις (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Θεματική ανάλυση ανοικτών ερωτήσεων

Θεματική κατηγορία	Περιγραφή	Ενδεικτικές απαντήσεις
Μετατόπιση από τη μετάδοση στη συγκρότηση της γνώσης.	Η μάθηση νοείται ως ενεργή διαδικασία οικοδόμησης της γνώσης.	«Δεν μου εξηγήθηκε απλώς τι είναι η νωπογραφία· την κατανόησα μέσα από την πράξη».
Έμφαση στη διαδικασία αντί στο αποτέλεσμα.	Η παιδαγωγική αξία εντοπίζεται στη διαδικασία και στον πειραματισμό.	«Δεν ένιωσα πίεση να 'πετύχει' το έργο, αλλά να είμαι παρών στη διαδικασία».
Ανάπτυξη αναστοχασμού.	Η εικαστική πράξη συνοδεύεται από στοχασμό και λεκτική επεξεργασία της εμπειρίας.	«Με βοήθησε πολύ να μιλήσω για αυτό που έκανα και πώς ένιωσα».
Συνεργατική μάθηση και διάλογος.	Η μάθηση ενισχύεται μέσα από την ανταλλαγή εμπειριών	«Η συζήτηση με τους άλλους εμπλούτισε τον τρόπο που έβλεπα το έργο μου».
Μετασχηματισμός παιδαγωγικής στάσης.	και τον συλλογικό αναστοχασμό.	«Άρχισα να σκέφτομαι πώς θα μπορούσα να δουλέψω αλλιώς με τους μαθητές μου».

Οι συμμετέχοντες/ουσες «Θέλω πολύ να ασχοληθώ με την επαναπροσδιορίζουν τον υλικότητα της νωπογραφίας στη ρόλο τους ως φοιτητές, διπλωματική μου εργασία». εκπαιδευτικοί ή δημιουργοί.

Η συνύπαρξη ιστορικών και εικαστικών ερεθισμάτων δημιούργησε ένα πολυεπίπεδο μαθησιακό περιβάλλον, μέσα στο οποίο οι συμμετέχοντες μπόρεσαν να κινηθούν ελεύθερα μεταξύ γνώσης, εμπειρίας και δημιουργίας. Παράλληλα, η έμφαση στη διαδικασία και όχι στο τελικό αποτέλεσμα καλλιέργησε αίσθημα ασφάλειας και αποδοχής, επιτρέποντας τον πειραματισμό, την αποτυχία και την προσωπική έκφραση ως αναπόσπαστα στοιχεία της μάθησης.

Η σύνδεση της εικαστικής πράξης με την υλικότητα και τον χρόνο, στοιχεία που είναι εγγενή στη νωπογραφία, λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας βιωματικής και στοχαστικής μάθησης. Η άμεση επαφή με την ύλη, η χρήση των εργαλείων και η ανάγκη εγρήγορσης και συντονισμού ενίσχυσαν την αυτοσυγκέντρωση και την υπευθυνότητα απέναντι στην πράξη ενώ παράλληλα διευρύνθηκε το γνωστικό πεδίο των συμμετεχόντων/ουσών.

6. Συμπεράσματα

Η παρούσα ερευνητική μελέτη επικεντρώθηκε στη διδακτική της νωπογραφίας στο πλαίσιο βιωματικού επιμορφωτικού εργαστηρίου με θεματικό άξονα την έννοια της «Αντοχής». Τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι η νωπογραφία, ως εικαστική πρακτική υψηλής υλικότητας και χρονικής πυκνότητας, δύναται να λειτουργήσει ως ισχυρό παιδαγωγικό εργαλείο βιωματικής, ενσώματης και στοχαστικής μάθησης.

Η ανάλυση ανέδειξε ότι η χειροπρακτική εμπλοκή με τα υλικά και η μη αναστρέψιμη φύση της τεχνικής ενισχύουν τη συνειδητή σχέση των συμμετεχόντων με την πράξη, τον χρόνο και τη διαδικασία. Η μάθηση δεν περιορίστηκε στην απόκτηση τεχνικών δεξιοτήτων, αλλά μετασχηματίστηκε σε εμπειρία νοηματοδότησης, όπου η ύλη λειτούργησε ως φορέας σκέψης, μνήμης και συναισθήματος. Η νωπογραφία αναδείχθηκε ως πεδίο όπου η αισθητηριακή εμπειρία, ο αναστοχασμός και η εννοιολογική επεξεργασία συνυπάρχουν δυναμικά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η προσέγγιση της έννοιας της «Αντοχής» ως πολυδιάστατου φαινομένου, το οποίο εκτείνεται από την ανθρώπινη εμπειρία και τη συλλογική μνήμη έως τη διαχρονικότητα της τέχνης. Η σύνδεση της εικαστικής πράξης με τη Γυάρο, ως τόπο ιστορικής μνήμης και φυσικής ανθεκτικότητας, ενίσχυσε τη διαθεματική και κριτική διάσταση της μαθησιακής εμπειρίας, μετατρέποντας τον τόπο σε ενεργό παιδαγωγικό παράγοντα. Μέσα από αυτή τη σύνδεση, η τέχνη λειτούργησε ως μέσο προσέγγισης δύσκολων ιστορικών και κοινωνικών νοημάτων με τρόπο βιωματικό και μη διδακτικό.

Σε επίπεδο διδακτικής των εικαστικών, η έρευνα αναδεικνύει τη δυνατότητα επανατοποθέτησης παραδοσιακών τεχνικών, όπως η νωπογραφία, στο σύγχρονο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Η έμφαση στη διαδικασία, στον χρόνο και στην υλικότητα φαίνεται να αντισταθμίζει την κυρίαρχη τάση προς την ταχύτητα και την αναπαραγωγή, προσφέροντας στους εκπαιδευόμενους χώρο για στοχασμό και αποδοχή της αβεβαιότητας στη δημιουργικότητα.

Σε ερευνητικό επίπεδο, η παρούσα μελέτη ανοίγει πεδία για περαιτέρω διερεύνηση της νωπογραφίας και άλλων παραδοσιακών τεχνικών στο πλαίσιο της art-based και practice-led έρευνας. Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να εξετάσουν τη μακροπρόθεσμη επίδραση

αντίστοιχων παρεμβάσεων στη διδακτική των εικαστικών, καθώς και τη δυνατότητα εφαρμογής τους σε διαφορετικά εκπαιδευτικά και κοινωνικά περιβάλλοντα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adorno, T. W. (1997). *Aesthetic theory* (Trans. R. Hullot-Kentor, Trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Barone, T., & Eisner, E. W. (2012). *Arts based research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Barrett, T., & Bolt, B. (Eds.). (2013). *Carnal knowledge: Towards a new materialism through the arts*. London, England: I.B. Tauris.
- Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. London, England: Sage.
- Cennini, C. (1999). *The craftsman's handbook (Il libro dell'arte)* (Trans. D. V. Thompson). Mineola, NY: Dover Publications.
- Daucher, H., & Seitz, P. (2003). *Διδακτική των εικαστικών τεχνών: Σύγχρονες κατευθύνσεις για το μάθημα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Dewey, J. (1934). *Art as experience*. New York, NY: Perigee Books.
- Eisner, E. W. (2002). *The arts and the creation of mind*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Gombrich, E. H. (1995). *The story of art* (16th ed.). London, England: Phaidon Press.
- Ingold, T. (2013). *Making: Anthropology, archaeology, art and architecture*. London, England: Routledge.
- Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Leavy, P. (2020). *Method meets art: Arts-based research practice* (3rd ed.). New York, NY: Guilford Press.
- McNiff, S. (1998). *Art-based research*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.
- Merleau-Ponty, M. (2016). *Φαινομενολογία της αντίληψης* (Μτφ. Κ. Καψαμπέλη). Αθήνα: Νήσος.
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration: A new theory of modernity* (Trans. J. Trejo-Mathys). New York, NY: Columbia University Press.
- Rose, G. (2016). *Visual methodologies: An introduction to researching with visual materials* (4th ed.). London, England: Sage.
- Sennett, R. (2008). *The craftsman*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sullivan, G. (2010). *Art practice as research: Inquiry in visual arts* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.